

Duchowieństwo diecezji kamienieckiej w przededniu powstania listopadowego¹

Ks. Jan Szczepaniak

WYDZIAŁ HISTORII I DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO
UNIwersytet PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE

ABSTRACT

The clergy of the Kamienets diocese in time preceding the November Uprising

The Catholic clergy in Podolia and landowners belonged to elites of the province. The social and cultural position of the Catholic clergy was not threatened even by the czar's clerks and the Orthodox clergy until the November Uprising. The situation was changed by the policy of the Petersburg court after suppressing of the Uprising. They tried to destroy Catholic and Polish character of Eastern guberniyas which were attached to Russia as a result of the partitions of the Republic of Poland. Podolia was inhabited by 256 clergymen of Catholic all rites in 1830. In churches and chapels belonging to the diocese lived 162 priests (63,6%), and in cloisters 94 (36,4%). 137 priests belonged to the Kamienets diocese out of all priests who were connected with Latin churches and chapels, and 17 belonged to the presbytery of the uniate Lithuanian diocese. Most of priests who belonged to the Kamienets diocese were involved to the ministry (74 provosts, pastors, and long term administrators – 54%; 50 vicars – 36,5%). They mostly came from Podolias, from noble families. Most of them got general education and were prepared to priesthood there. They lived 55 years on average.

¹ Dofinansowano ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej.

KEY WORDS: the Kamienets diocese, Catholic clergy in Russia, Eastern Borderland, Podolia Governate, Polish intelligence on Borderland

SŁOWA KLUCZOWE: diecezja kamieniecka, duchowieństwo katolickie w Rosji, Kresy Wschodnie, gubernia podolska, polska inteligencja na Kresach

Polska społeczność na Podolu w znakomitej większości składała się ze szlachty, zarówno właścicieli wielkich i średnich majątków ziemskich, jak i nieposiadających prawa własności oficjalistów. Pozostałą część polskiego etnosu stanowiły niewielkie grupy mieszkańców miast i miasteczek, chłopów, najczęściej kolonistów, oraz polonizujący się unicy, którzy woleli przyjąć obrządek łaciński, niż narazić się na przejście na prawosławie. Do upadku powstania listopadowego podtrzymywało ducha narodowego w mniejszościowej wspólnotce polskojęzyczne szkolnictwo wszystkich stopni, język polski w urzędach i samorządzie szlacheckim oraz wyłącznie polskojęzyczne duszpasterstwo. Dla ruskich, ormiańskich i żydowskich mieszkańców ziem ukraińskich było oczywiste, przynajmniej do upadku powstania styczniowego, że Polacy należeli wyłącznie do Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego.

Dlatego nie da się zrozumieć powodów tak długotrwałej obrony polskiej tożsamości narodowej przez kresowych katolików, poddawanych zarówno naturalnym procesom wynaradawiania, jak i zmasowanym działaniom rusyfikacyjnym podejmowanym przez władze, bez wzięcia pod uwagę roli, jaką w tej walce odgrywało łacińskie duchowieństwo. Niewiele wiemy o księżach, szczególnie o urodzonych jeszcze w niepodległej Rzeczypospolitej, a wychowanych już w imperium carów, lub urodzonych i wychowanych jako rosyjscy poddani.

¹ *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communitatem MDCCCXXX... , Luceoriae [1829].*

² Odbyla się ona na podstawie instrukcji *Urządzenie jeneralney wizyty dyecezyi wileńskiej z roku 1830 odprawić się powinny*, Wilno 1830, s. 2.

Ilu ich było? Gdzie się urodzili i z jakich rodzin pochodzili? Gdzie się kształcili? Jakie obowiązki podejmowali w ciągu swojego życia kapłańskiego? Jak długo żyli? Na te i inne pytania dotyczące ich życia, umiejętności, kondycji duchowej, funkcji pełnionej w polskiej społeczności nie potrafimy jeszcze odpowiedzieć. Badania nad tą grupą polskiej inteligencji na Kresach dopiero się rozpoczęły.

Tym razem przedmiotem naszego zainteresowania będzie wyłącznie duchowieństwo inkardynowane do diecezji kamienieckiej (zwane wówczas duchowieństwem świeckim) oraz duchowieństwo unickie, pomagające w duszpasterstwie przy łacińskich parafiach i kaplicach. Pominięto w niniejszych rozważaniach duchowieństwo zakonne mieszkające zarówno przy kościołach zakonnych, jak i kościołach i kaplicach należących do diecezji.

Podstawą opisu duchowieństwa jako grupy społecznej było sporządzenie listy duchownych przebywających na Podolu w 1830 r. Zestawiono ją na podstawie schematyzmu diecezji¹ oraz akt wizytacyjnych, szczególnie dokumentów sporządzonych w trakcie wizytacji z lat 1829–1830, zarządzanej przez metropolitę mohylewskiego Kaspra Cieciszowskiego². Informacje o wieku, stanie pochodzenia, miejscu kształcenia oraz funkcjach, jakie pełnili w 1830 r., uzyskano z katalogów diecezji z lat 1813–1838 oraz ze wszystkich zachowanych protokołów wizytacyjnych z lat 1799–1830, przechowywanych w Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim.

1. Diecezja kamieniecka na przełomie XVIII i XIX stulecia

Przedrozbiorowa diecezja kamieniecka mimo średniowiecznego rodowodu należała do niewielkich jednostek administracyjnych Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, tak pod względem wielkości terytorium, jak i liczby wiernych i parafii. W roku pierwszego rozbioru liczyła ona 58 kościołów parafialnych (w znakomitej

większości zlokalizowanych w miastach i miasteczkach), dziewięć kościołów filialnych oraz kilkanaście kaplic, zorganizowanych w sześciu dekanatach (Czarnokozińce, Dunajowce, Jazłowiec, Międzybóž, Satanów, Szarogród)³. Z katolicyzmem obrządku łacińskiego identyfikowało się zaledwie 40 000 osób, co stanowiło niespełna 10% wszystkich mieszkańców Podola⁴.

Po pierwszym rozbiórze poza granicami Rzeczypospolitej pozostało 10 parafii z dekanatów jazłowieckiego i czarnokozińskiego, znajdujących się w austriackiej Galicji. Początkowo nie utworzono dla nich odrębnej jednostki administracyjnej i nie włączono ich do archidiecezji lwowskiej, ponieważ ordynariusz kamieniecki bp Adam Stanisław Krasiński rezydował po galicyjskiej stronie granicy⁵.

Pozostała część diecezji wchodziła w skład Rzeczypospolitej jeszcze przez dwie dekady. W efekcie drugiego rozbioru Polski diecezja kamieniecka włączona została do Cesarstwa Rosyjskiego. Katarzyna II, bez konsultacji ze Stolicą Apostolską, 6 (17) listopada 1795 r. dokonała reorganizacji administracji kościelnej na zajętych w wyniku zaborów ziemiach polskich i litewskich. Zachowała jedynie diecezję żmudzka, a z pozostałych terytoriów utworzyła diecezje: inflancką (ze stolicą w Wilnie), pińską i latyczowską⁶. Terytorium tej ostatniej stanowiły gubernie (namiestnictwa): braclawska, podolska i wzniesieńska, w których istniało 98 parafii i jedna filia. Z przedrozbiorowej diecezji kamienieckiej pod rządami biskupa latyczowskiego Michała Sierakowskiego znalazło się 46 z 57 parafii, z diecezji łuckiej – 44 z 223 parafii, z diecezji kijowskiej – osiem z 31 parafii, z archidiecezji lwowskiej przyłączono tylko filię w Kołodnie (parafia Tarnopol, dekanat trembowelski)⁷.

Po śmierci Katarzyny II doszło do pertraktacji między nowym władcą Rosji Pawłem I a Stolicą Apostolską, reprezentowaną przez Wawrzyńca Littę. Wydany przez niego dekret z 8 sierpnia 1798 r. potwierdzał istnienie diecezji kamienieckiej w granicach nowo powstałej guberni

3 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006, s. 333–335.

4 J. Kowalczyk, *Kościół późnobarokowe w diecezji kamienieckiej* [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, J.K. Ostrowski (red.), Kraków 1996, s. 85.

5 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 158.

6 *Ibidem*, s. 193.

7 Obliczono na podstawie: S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, *op.cit.*

8 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 20, s. 183.

9 О.Є. Маркова, *Подільська губернія [в:] Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (под. ред.), т. 8, Київ 2011, с. 303.

10 B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, *op.cit.*, s. 168–169.

11 PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 12, 22v, 23v, 26v, 32v, 33v, 40v, 44v, 62, 73v, 75v, 96v, 97v, 100v, 101v, 102v, 103, 103v.

12 *Ibidem*, k. 16v.

13 *Ibidem*, k. 13v.

14 *Ibidem*, k. 5.

15 *Ibidem*, k. 98.

16 *Ibidem*, k. 40.

17 *Ibidem*, k. 5.

18 *Ibidem*, k. 100.

19 *Ibidem*, k. 68.

20 *Ibidem*, k. 60.

21 *Ibidem*, k. 46.

podolskiej⁸, składającej się z: siedmiu powiatów zniesionego namiestnictwa podolskiego (gródecki, kamieniecki, latyczowski, płoskirowski, uszycki, werbowiecki i zińkowski), dziewięciu powiatów dawnego namiestnictwa braclawskiego (berszadzki, braclawski, chmielnicki, hasyński, jampolski, lityński, mohylowski, tulczyński i winnicki) oraz niewielkiej części byłego namiestnictwa wozniesińskiego (powiat olhopolski i częściowo powiat jeleński)⁹.

10 wspomnianych parafii znajdujących się w rejonie Jazłowca i Czarnokoziniec było – na mocy delegacji biskupa kamienieckiego z 1800 r. – zarządzanych przez metropolitę lwowskiego. Dopiero papież Pius VII na prośbę dworu wiedeńskiego dokonał 17 sierpnia 1819 r. kanonicznej inkorporacji tego terytorium do archidiecezji lwowskiej¹⁰.

W tak nakreślonych na nowo granicach diecezja kamieniecka miała 78 parafii, 13 z nich erygowano w okresie od 1772 do 1798 r. (Bałta, Hołowaniewskie, Jałtuszków, Krzywe Jezioro, Kutkowce, Mańkowice, Mikołajów, Nowosiółka, Ostrożek, Skazińce, Woronowica, Woroszyłówka, Żwańczyk)¹¹. Po reaktywacji diecezji, a przed 1830 r. na terenie guberni podolskiej powstało 19 parafii, m.in. w: Janowie (po 1798 r., dawniej filia parafii Pików), Mołczanach (po 1798 r., w wyniku podziału parafii w Szarogrodzie)¹², Kumanowcach (po 1802 r., z podziału parafii w Chmielniku)¹³, Dzygówce (po 1803 r., dawniej parafia w Tomaszpolu)¹⁴, Sawranii (po 1803 r., z wsi należących dawniej do parafii Bałta i Krzywe Jezioro)¹⁵, Supruńkowcach (1809 r., z podziału parafii Zińkowce)¹⁶, Komargrodzie (1811 r., z podziału parafii Tomaszpol)¹⁷, Kamieńcu Podolskim – parafia przy kościele dominikanów (przed 1813 r., wcześniej parafia katedralna), Kamieńcu Podolskim – parafia przy kościele karmelitów bosych (przed 1815 r., parafia katedralna), Rybnicy (w 1815 r., z podziału parafii w Raszkowie)¹⁸, Zawalijkach (po 1815 r., z podziału parafii w Tarnorudzie)¹⁹, Kupinie (przed 1817 r., z podziału parafii w Gródku)²⁰, Strudze Wielkiej (w 1818, z podziału parafii Wierzbowiec)²¹, Strzyżawce (w 1827 r., wydzielona

z parafii w Winnicy)²², Kodymie (po 1821 r., najprawdopodobniej z podziału parafii w Czeczelniku), Obodówce (po 1821 r., z podziału parafii w Czeczelniku)²³ i Jampolu (w 1824 r., dawniej parafia w Miastkówce)²⁴.

Najprawdopodobniej reorganizacji sieci dekanalnej, po przywróceniu w 1789 r. diecezji kamienieckiej, dokonał bp Jan Dembowski, bowiem w pierwszym schematyzmie diecezjalnym, wydanym w 1813 r., w okresie wakatu na stolicy biskupiej, istniejące wówczas 88 parafii podzielono na 10 dekanatów (Zińkówce, Płoskirów, Latyczów, Lityń, Winnica, Braclaw, Bałta, Jampol, Mohylów Podolski, Uszyca). Parafie i kościoły Kamieńca Podolskiego pozostały poza dekanalnym podziałem²⁵. Granice dekanatów nie pokrywały się z granicami powiatów, choć wszystkie siedziby parafii w poszczególnych dekanatach znajdowały się na terenie odpowiedniego powiatu. Tak więc: kościoły parafialne dekanatu zińkowieckiego leżały na terytorium powiatu kamienieckiego, dekanatu płoskirowskiego – powiatu płoskirowskiego, dekanatu latyczowskiego – powiatu latyczowskiego, dekanatu lityńskiego – powiatu lityńskiego, dekanatu winnickiego – powiatu winnickiego, dekanatu braclawskiego – powiatów braclawskiego i hajsyńskiego, dekanatu bałckiego – powiatów bałckiego i olhopolskiego, dekanatu jampolskiego – powiatu jampolskiego, dekanatu mohylowskiego – powiatu mohylowskiego, oraz dekanatu uszyckiego – powiatu uszyckiego.

W chwili reaktywowania diecezji kamienieckiej jej terytorium zamieszkiwało od 160 000 do 165 000 katolików²⁶. Na podstawie danych zebranych przez ks. Wawrzyńca Marczyńskiego, kanonika kamienieckiego, nauczyciela w szkole powiatowej w Kamieńcu, proboszcza w Czarnokozińcach, z zamiłowania historyka i geografą, wiemy, że do 1820 r. liczba ta wzrosła do 197 729 osób²⁷. 10 lat później, jak wynika z danych podawanych przez plebanów wizytatorów (sporządzonych w trakcie kłedy), na Podolu mieszkało 232 752 katolików obrządku łacińskiego²⁸.

22 *Ibidem*, k. 2.

23 *Ibidem*, k. 99.

24 *Ibidem*, k. 4.

25 *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813], nlb.

26 Wyliczono na podstawie danych zawartych w opisie parafii diecezji latyczowskiej: PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 33, 36, 37; PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 11v, 12v, 13v, 14, 15v, 16v, 17, 17v, 18, 19, 31, 32, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 97, 98, 99, 100, 103, 103v.

27 W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 3, Wilno 1823, tab. 1 i 2.

28 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 108v, 180, 186, 189, 193, 194, 198, 359v, 367, 372; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 84v, 95, 111v, 121, 125v, 142v, 144, 145v, 202v, 205, 243v, 246, 248, 250; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 128–128v, 130, 16v, 244v, 248, 257, 259v, 262, 264, 306v, 327v, 328, 369v, 374, 410, 4v, 6v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 380; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 26, k. 300v, 303v, 307v, 313v, 330v, 336, 342v, 346v, 353, 358v, 369, 380v, 384, 392, 405, 411v, 419, 429, 438, 447, 457v, 463v, 283, 285v, 289v, 296; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 32v, 4v, 63, 73, 82, 102, 47v, 87v, 94; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102, 107, 113, 120, 144v, 150v, 159, 254, 263, 266v, 272, 275v, 281, 127, 137v–138, 53v, 59v, 65v, 68, 72v, 77v, 84, 93, 98.

29 W 1772 r. procentowy udział kościołów parafialnych we wszystkich świątyniach łacińskich w diecezjach etnicznie polskich i litewskich oscyłał pomiędzy 60 a 72%, zaś w diecezjach kresowych – między 80 a 87%. Gdyby wyłączyć z liczby świątyń podanych przez wspomnianego badacza kaplice publiczne i prywatne, to udział świątyń i kaplic parafialnych byłby jeszcze większy. Zob. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego...*, *op.cit.*, s. 86–93.

30 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 83–87v, 219–224v, 260–262, 247–250, 282–287v, 304–306v, 315–317, 326–327v, 404–410v.

31 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 46–51, 58–63v, 64–68v.

32 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 267–268; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 69–73v.

2. Liczba i kategorie duchowieństwa diecezjalnego

W 1830 r. w diecezji kamienieckiej funkcjonowało 112 obiektów sakralnych, określanych jako kościoły parafialne, filialne i zakonne – niebędące siedzibami parafii oraz kaplice parafialne. Przy nich głównie koncentrowało się życie religijne katolików obrządku łacińskiego mieszkających w guberniach podolskiej i besarabskiej. Do grupy tej zaliczono kaplice, siedziby nowo powstałych parafii oraz tymczasowe kaplice parafialne w miejscowościach, w których budowano nowe świątynie. Spośród tych kościołów i kaplic zdecydowana większość, bo 102, miała status świątyni parafialnej. Z pozostałych dwa były kościołami filialnymi, zaś osiem – nieparafialnymi kościołami zakonnymi. Niewielka liczba kościołów zakonnych niemających statusu świątyni parafialnej była właściwa dla diecezji znajdujących się na ziemiach, gdzie katolicy obrządku łacińskiego stanowili mniejszość²⁹.

Zakony sprowadzane przez właścicieli dóbr miały z reguły siedziby w ośrodkach miejskich – miastach i miasteczkach. Stawały się one prawie automatycznie centrami katolickiego życia religijnego, szybko uzyskując status świątyni parafialnych. Ze względów własnościowych oraz ekonomicznych do większych miast można było sprowadzać większą liczbę zakonów. Warunki sprzyjające osiedlaniu się kilku zakonów istniały tylko w największych miastach podolskich: Kamieńcu Podolskim, Gródku, Winnicy i Barze.

Duchowieństwo diecezjalne prowadziło duszpasterstwo i zarządzało beneficjum w 80 parafiach (76 w guberni podolskiej i czterech w Besarabii), a duchowieństwo zakonne – w 22 (21 w guberni podolskiej i jednej w Besarabii). Parafie mieściły się przy 10 dominikańskich kościołach klasztornych (Kamieniec Podolski, Latyczów, Murafa, Sokulec, Sołobkowie, Smotrycz, Szarawka, Tywrów, Tulczyn, Winnica)³⁰. W trzech parafiach duszpasterzowali kapucyni (Dunajowce, Kuna, Zbrzyż)³¹ i trynitarze (Bielce, Brahiłów, Zińkowce)³². Pozostałe zakony męskie obecne

w diecezji kamienieckiej prowadziły po dwie parafie (bernardyni w Janowie i Jarmolińcach³³, franciszkanie konwentualni w Komargródzie, Wońkowcach³⁴, karmelici bosci w Kamieńcu Podolskim i Kupinie)³⁵.

W przededniu wybuchu powstania listopadowego przebywało w diecezji kamienieckiej 256 duchownych wszystkich obrządków. Przy kościołach i kaplicach należących do diecezji mieszkało 162 księża (63,6%), a w klasztorach – 94 (36,4%). Znaczna część z nich zajmowała się duszpasterstwem. Wśród duchownych mieszkających przy kościołach i kaplicach stanowiących własność diecezji byli księża diecezjalni obrządku łacińskiego oraz unicy, a także zakonnicy pomagający w duszpasterstwie. Tabela 1 ukazuje, ilu duchownych wymienionych wyżej kategorii mieszkało w poszczególnych dekanatach.

33 *Ibidem*, k. 78–88v.

34 *Ibidem*, k. 1–5v, 27–34v.

35 *Ibidem*, k. 89–102v.

Tabela 1. Prezbiterzy mieszkający przy diecezjalnych kościołach i kaplicach diecezji kamienieckiej w 1830 r.

Dekanat	Diecezjalni		Zakonnicy	Razem
	łacinnicy	unicy		
Kamieniec Podolski	9		3	12
I. Zińkowce	12	1	1	14
II. Płoskirów	20	3		23
III. Latyczów	12	1	1	14
IV. Lityń	11	3		14
V. Winnica	5	1		6
VI. Braclaw	11	1		12
VII. Bałta	17	3		20
VIII. Jampol	8		1	9
IX. Mohylów	13	3		16
X. Uszyca	15	1	1	17
Besarabia	4		1	5
Razem	137	17	8	162

Źródła: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

36 Ukraiński badacz Edward Zwaryczuk obliczył, że w diecezji kamienieckiej od chwili rozbiorów do 1850 r. duszpasterzowało 284 duchownych diecezjalnych i 120 zakonników – zob. E.O. Зваричук, *Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII–середина XIX ст.)*, Кам'янець-Подільський 2007, s. 30–31.

Poza domami zakonnymi na terenie diecezji kamienieckiej przebywało 162 księży katolickich obrządku łacińskiego i greckiego: 137 duchownych diecezjalnych obrządku łacińskiego (84,6%), ośmiu łacińskich zakonników (4,9%) oraz 17 księży unickich obrządku greckiego i ormiańskiego duszpasterzujących wśród wiernych obrządku łacińskiego (10,5%)³⁶.

Duchowni diecezjalni zasadniczo spełniali posługę diecezjalną jako zarządcy parafii i wikariusze oraz kapelani. Urzędy konsystorskie oraz prałatury i kanonie gremialne w większości przypadają również prepozytom i plebanom. Tabela 2 obrazuje, jakie obowiązki mieli księża inkardynowani do diecezji kamienieckiej.

Tabela 2. Kategorie duchowieństwa diecezjalnego w 1830 r.

Kategoria duchowieństwa	Liczba	Procent
Kanonik (bez beneficjum parafialnego)	2	1,5%
Prepozyt i pleban	68	49,6%
Rektor kaplicy parafialnej	4	2,9%
Administrator (nie wikariusz)	2	1,5%
Wikariusz	50	36,5%
Kapelan kaplicy	4	2,9%
Katecheta i kapelan szkoły	2	1,5%
Altarzysta	1	0,7%
Kapelan biskupa	1	0,7%
Emeryt	3	2,2%
Razem	137	100,0%

Źródła: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

Spośród 137 duchownych należących do diecezji kamienieckiej znakomita większość zajmowała się

duszpasterstwem parafialnym (90,5%). Prepozytami lub plebanami, a także długoletnimi administratorami było 74 księży (54,0%). Do tej grupy zaliczono także czterech rektorów kaplic parafialnych w Besarabii (Jan Hamer – Chocim³⁷, Dominik Kozielski – Krasna³⁸, Mateusz Tarnopolski – Kiszyniów³⁹, Michał Wolski – Tuczków⁴⁰) oraz dwóch długoletnich administratorów parafii (Józef Dubniewicz – Jampol⁴¹, Józef Kalitowicz – Rybnica⁴²).

Z ich grona przy kościele nie rezydowało zaledwie czterech duchownych (Andrzej Czuwasz⁴³, Jacek Jordan⁴⁴, bp Ignacy Pawłowski⁴⁵, Deodat Torosiewicz⁴⁶). Andrzej Czuwasz, pleban w Kitajgrodzie i asesor sądu biskupiego, na stałe przebywał w Kamieńcu Podolskim (w parafii utrzymywał komendarza)⁴⁷. Jacek Jordan przebywał w Kamieńcu Podolskim, pełniąc obowiązki oficjała sądu biskupiego; plebanem w Winnicy był tylko formalnie, bowiem po spaleniu się w 1803 r. kościoła parafialnego obowiązki duszpasterskie przejęli tamtejsi dominikanie⁴⁸. Biskup Ignacy Pawłowski, pomocniczy biskup kamieniecki i prepozyt w Dunajowcach, rezydował w Petersburgu jako członek Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego (w parafii utrzymywał komendarza)⁴⁹. Deodat Torosiewicz, pleban w Szarogrodzie, rezydował w Kamieńcu Podolskim, będąc asesorem sądu biskupiego (w parafii utrzymywał komendarza)⁵⁰.

Siedmiu prałatów i kanoników katedralnych na stałe mieszkało przy kościołach parafialnych, za które było odpowiedzialnych (Paweł Budzyński w Strzyżawce⁵¹, Mikołaj Górski w Czerczach⁵², Wawrzyniec Marczyński w Czarnokozińcach⁵³, Jan Chryzostom Markiewicz w Granowie⁵⁴, Wiktor Markiewicz w Zińkowie⁵⁵, Jan Ostapowicz w Felsztynie⁵⁶ i Jan Bazyli Wybodowski w Satanowie⁵⁷).

Warto nadmienić, że zaledwie dwóch kanoników mieszkających w Kamieńcu Podolskim nie miało dodatkowego oficjum duszpasterskiego (Jakub Barozzi⁵⁸

37 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 129v, 135; *Directorium...* 1831, 1837..., nlb.

38 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 372; *Directorium...* 1824, 1831, 1837, 1840..., nlb.

39 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3v, 17; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 8; *Directorium...* 1827, 1831, 1837, 1840..., nlb.

40 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3v, 17; *Directorium...* 1824, 1831..., nlb.

41 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 169v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 161, 388; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 306v; *Directorium...* 1824..., nlb.

42 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 192; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 354; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 285v; *Directorium...* 1824..., nlb.

43 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 16; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 211; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 388v, 390; *Directorium...* 1813..., nlb.; *Directorium...* 1824..., nlb.

44 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 3, 15v, 16v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 211; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 242v; *Directorium...* 1824..., nlb.

45 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 15v, 16, 348v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7, 244; PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 206, 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 374; *Directorium...* 1813..., nlb.; *Directorium...* 1824..., nlb.

46 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 16, 330; PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 200v, 211, 372v–373; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 367; *Directorium...* 1813..., nlb.; *Directorium...* 1824..., nlb.

47 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 388v, 390.

48 *Ibidem*, k. 241–241v.

49 *Ibidem*, k. 374.

50 *Ibidem*, k. 367.

51 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 232-232v; *Directorium...* 1824..., nlb.

52 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 244v; *Directorium...* 1824..., nlb.

53 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 232-232v; *Directorium...* 1824..., nlb.

54 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 144; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135, 208, 319; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 161; *Directorium...* 1824..., nlb.

55 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 3, 16v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 149, 156; *Directorium...* 1824..., nlb.

56 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 139; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v, 72; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 76, 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 229v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 64-64v; *Directorium...* 1813..., nlb; *Directorium...* 1824..., nlb; *Directorium...* 1846..., nlb.

57 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 154; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 278v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 97v; *Directorium...* 1813..., nlb; *Directorium...* 1824..., nlb; *Directorium...* 1836..., nlb.

58 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 115v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 35v, 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 150-150v; *Directorium...* 1824..., nlb.

59 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 16; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 211; *Directorium...* 1824..., nlb.

60 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 150-150v; *Directorium...* 1824..., nlb.

61 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 211; *Directorium...* 1824..., nlb.

i Antoni Sołtanowski⁵⁹). Ks. Jakub Barozzi, Włoch pochodzący z greckiej wyspy Naksos, 62-letni emerytowany pleban w Czerczach, był asesorem konsystorza kamienieckiego⁶⁰, a starszy od niego o 13 lat ks. Antoni Sołtanowski był wiceoficjałem sądu biskupiego⁶¹.

Kolejną grupę duchownych stanowili wikariusze parafialni (wikariusze, wikariusze komendarze i wikariusze administratorzy). Aplikatę wikariuszowską miało 50 księży (36,5% wszystkich duchownych diecezji kamienieckiej).

Do grupy wikariuszy włączono: sześciu komendarzy (Jerzego Borkowskiego z Czarnokozińców⁶², Teodora Dąbrowskiego z Zińkowa⁶³, Ignacy Krzeczkowski z parafii pw. św. Michała w Dunajowcach⁶⁴, Wojciecha Kucharskiego z Szarogrodu⁶⁵, Benedykta Marcinkiewicza z Raszkowa⁶⁶, Marcina Misiewicza z Hrymiaczk⁶⁷), dwóch koadiutorów plebanów (Jana Lewickiego z Płoskiorowa⁶⁸, Antoniego Zaleskiego z Hołowaniewska⁶⁹) oraz trzech krótkotrwałych administratorów parafii (Józefa Macieja Brudzyńskiego z Ładyżyna⁷⁰, Marcina Kuriańskiego z Niemirowa⁷¹, Józefa Nowickiego ze Śnitkowa⁷²), mianowanych na to stanowisko po śmierci lub translokacji rządcy parafii.

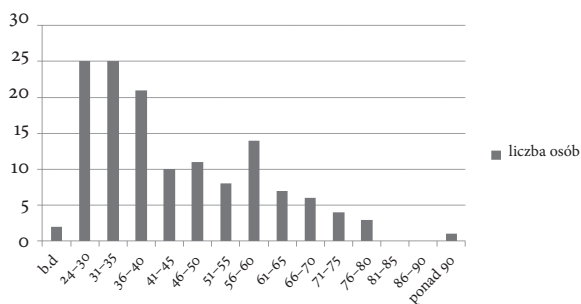
Z pozostałych 13 księży aż ośmiu zaangażowanych było w duszpasterstwo: czterech jako kapelani kaplic z obowiązkami duszpasterskimi (Józef Jacoński z Peczary, parafia Niemirów⁷³, Stefan Lasocki z Kruieńskich, parafia Hołowaniewskie⁷⁴, Łukasz Ulicki z Berszady, parafia Czeczelnik⁷⁵, Stefan Zakaszewski z Chodak, parafia Jajtuszków⁷⁶), dwóch jako katecheci i kapelani szkół (Karol Jaczyński z Międzyboża⁷⁷, Aleksander Koprowski z Winnicy⁷⁸), jeden jako altarzysta (Wojciech Piątkowski z Satanowa⁷⁹) oraz jeden, formalnie emeryt, mieszkający przy parafii i pomagający w duszpasterstwie (Franciszek Niwiński ze Starej Sieniawy⁸⁰). Oficjalnie poza duszpasterstwem pozostało pięciu kapłanów: czterech prałatów i kanoników katedralnych (Jakub Barozzi⁸¹, Antoni Dąbrowski⁸²,

Hipolit Dunin⁸³, Antoni Sołtanowski⁸⁴) i kapelan ordynariusza (Jan Łoziński⁸⁵).

3. Wiek duchowieństwa diecezjalnego

Na podstawie informacji zamieszczonych w sprawozdaniach wizytacji oraz w schematyzmach można określić wiek 135 księży (98,5%) inkardynowanych do diecezji kamienieckiej. Nie ustalono daty urodzenia dwóch duchownych z tej grupy (1,5%). Na wykresie 1 przedstawiono wiek duchowieństwa kamienieckiego w pięcioletnich przedziałach czasowych.

Wykres 1. Wiek księży inkardynowanych do diecezji kamienieckiej w 1830 r.

Źródła: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1-410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1-102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1-464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclisiarum in Bessarabia in annum Christi comunem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

W diecezji kamienieckiej w 1830 r. do 35 roku życia miało 50 księży (36,5%), w sile wieku (od 36 do 50 roku życia) było 42 duchownych (30,7%), 29 przezbiterów (21,1%) zbliżało się do progu starości (od 51 do 65 roku życia), a jej próg, po ukończeniu 66 lat, przekroczyło 14 duchownych (10,2%). Nie określono wieku dwóch księży (1,5%).

62 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 209v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 5v.

63 *Ibidem*, k. 156; *Directorium...* 1824..., nlb.

64 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 244; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 374; *Directorium...* 1824..., nlb.

65 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 180; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 367; *Directorium...* 1832..., nlb.

66 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 271; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 180v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 361, 364; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 282v; *Directorium...* 1824..., nlb.

67 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 102v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 81, 293; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 149; *Directorium...* 1824..., nlb.

68 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 100, 280; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 90v; *Directorium...* 1824..., nlb.

69 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 243-243v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 170; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 145, 348-348v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 260v; *Directorium...* 1824..., nlb.

70 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 130, 324.

71 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 283; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 185v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 154v, 325v; *Directorium...* 1824..., nlb.

72 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 385; *Directorium...* 1824..., nlb.; *Directorium...* 1829..., nlb.

73 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 325v.

74 *Ibidem*, k. 348; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 71v; *Directorium...* 1824..., nlb.

75 *Ibidem*; *Directorium...* 1837..., nlb.

76 *Directorium...* 1831..., nlb.

77 *Directorium...* 1823, 1828, 1830, 1833, 1842..., nlb.

78 *Directorium...* 1830..., nlb.; *Directorium...* 1833..., nlb.; *Directorium...* 1836..., nlb.; *Directorium...* 1838..., nlb.

79 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 97v; *Directorium...* 1824..., nlb.

80 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 1924; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 205v; *Directorium...* 1813..., nlb.; *Directorium...* 1824..., nlb.

81 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 115v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 35v, 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 150–150v; *Directorium...* 1824..., nlb.

82 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 174; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 81, 208; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 155v–156; *Directorium...* 1824..., nlb.

83 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 307.

84 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 16; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 208, 211; *Directorium...* 1824..., nlb.

85 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3v, 17; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 8.

86 L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Gdańsk 2000, s. 43.

87 J. Szczepaniak, *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII w. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010, s. 301.

88 J.-P. Bois, *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1996, s. 103–104; M. Żyromski, *Dziewiętnastowieczna rodzina polska*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2000, t. 12, s. 174–175.

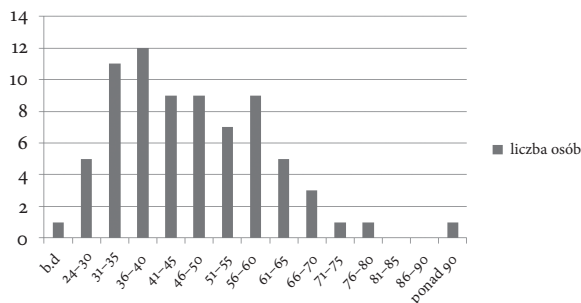
89 *Directorium...* 1813..., nlb.; *Directorium...* 1817–1819..., nlb.; *Directorium...* 1823–1831..., nlb.; *Directorium...* 1833..., nlb.; *Directorium...* 1836–1842..., nlb.; *Directorium...* 1845–1850..., nlb.; *Directorium...* 1851..., s. 119; *Directorium...* 1852..., s. 120; *Directorium...* 1853..., nlb.; *Directorium...* 1854...,

Młodych i w sile wieku (do 50 roku życia) było 92 duchownych (77,2%). Jest to zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę zjawisko dużej śmiertelności, charakterystycznej dla owej epoki. Średnia wieku chłopskich mieszkańców polskiej wsi w połowie XIX stulecia, bez uwzględnienia śmiertelności niemowląt, wynosiła 36 lat⁸⁶. Długość życia duchownych była zdecydowanie większa. Już w drugiej połowie XVIII stulecia w diecezji krakowskiej większość duchownych umierała między 51 a 65 rokiem życia⁸⁷. Niewątpliwie było to związane z europejskim trendem wzrostu demograficznego⁸⁸. Na podstawie katalogów diecezjalnych z lat 1818–1866 można obliczyć, że w diecezji kamienieckiej średnia długość życia 207 duchownych (ok. 90% wszystkich zmarłych w tym okresie) wynosiła 55 lat⁸⁹.

Palma pierwszeństwa pod względem długowieczności przysługiwała ks. Józefowi Aubertowi D'Hiermijowi, 91-letniemu francuskiemu emigrantowi, od 1813 r. plebanowi w Woronowicy⁹⁰. Młodszy od niego byli trzej duchowni, którzy przekroczyli 75 rok życia: Michał Rudnicki (77 lat) oraz Antoni Sołtanowski i Eustachy Papczenko (obydwaj mieli po 76 lat). Pierwszy z nich duszpasterzował wśród katolików obrządku łacińskiego przy katedrze ormiańskiej w Mohylowie (od 1796 r.)⁹¹, drugi – kanonik kapituły katedralnej, pełnił obowiązki wiceoficjała sądu biskupiego (od 1816 r.)⁹², a ostatni – zlatynizowany unita, miał beneficjum parafialne w Obodówce (od 1807 r.)⁹³.

Nieco inaczej będą wyglądały wykresy dotyczące wieku duchowieństwa diecezjalnego w zależności od pełnionych funkcji. Pierwszy z nich pokazuje liczbę prepozytów i plebanów w pięcioletnich przedziałach czasowych.

Wykres 2. Wiek wywodzących się z kamienieckiego duchowieństwa diecezjalnego prepozytów i plebanów w 1830 r.

Źródła: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1-410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1-102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1-464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

Największa grupa prepozytów i plebanów była w sile wieku. W przedziale wiekowym od 36 do 50 lat benefycja parafialne posiadało 30 osób (40,5%). Trzeba jednak dodać, że nie brakowało plebanów, którzy nie ukończyli 35 roku życia. W pierwszych 12 latach kapłaństwa instytucję na parafię otrzymało 16 księży (21,6%). Nieco więcej duchownych liczyło od 51 do 65 lat. W tym wieku było 21 (28,4%) rządców parafii. W okresie starości wkroczyło sześciu plebanów (8,1%). Wiekowi jednego plebana (1,4%) nie udało się ustalić.

Najmłodszymi plebanami byli: Antoni Hilchen (25 lat), absolwent Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, pleban w Żwańcu (od 15 lutego 1829 r.)⁹⁴, Michał Wolski (26 lat), rektor kaplicy parafialnej w Tuczkwie, w Bessarabii (od 1828 r.)⁹⁵ oraz Józef Żebrowski (27 lat), pleban w Ozarzyńcach (od 5 grudnia 1828 r.)⁹⁶.

Wykres 3 ilustruje wiek duchowieństwa diecezjalnego przyporządkowanego do grupy wikariuszy.

s. 118; *Directorium... 1855...*, s. 120; *Directorium... 1856...*, s. 129; *Directorium... 1857...*, s. 131; *Directorium... 1858...*, s. 135; *Directorium... 1859...*, s. 128; *Directorium... 1860...*, s. 129; *Directorium... 1861...*, s. 163; *Directorium... 1862...*, s. 103; *Directorium... 1864...*, s. 95; *Directorium... 1865...*, s. 96, 104; *Directorium... 1866...*, s. 99; *Directorium... 1867...*, s. 68.

⁹⁰ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 240v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 165v.

⁹¹ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 320; PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 196, 368.

⁹² PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 16; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v.

⁹³ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 276v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 183.

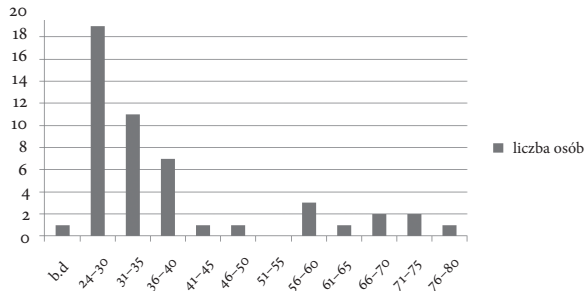
⁹⁴ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 52-52v.

⁹⁵ *Directorium... 1831...*, nlb.

⁹⁶ PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 200v, 369v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 352v.

- 97 *Ibidem*, k. 97v.
 98 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 203.
 99 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 346v.
 100 *Ibidem*, k. 348v.
 101 *Ibidem*, k. 82.
 102 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 125; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 54; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 63, 259v.
 103 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 267–267v.

Wykres 3. Wiek wikariuszy wywodzących się z kamienieckiego duchowieństwa diecezjalnego w 1830 r.

Źródła: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

W pierwszych 12 latach kapłaństwa większość księży zaangażowana była w prace duszpasterskie na stanowisku wikariusza. 30 wikariuszy (wikariuszy katedralnych, wikariuszy komendarzy, wikariuszy administratorów), czyli 61,2%, nie przekroczyło 36 roku życia. Pomiędzy 36 a 50 i po 51 roku życia było po dziewięciu duchownych (18,4%). W tej ostatniej grupie wyróżniali się trzej wikariusze, zlatynizowani unicy: Jakub Kaliciński (lat 75) – wikariusz w Satanowie⁹⁷, Jan Turewicz (lat 58) – wikariusz w Piłkowie⁹⁸, i Eufemiusz Tomczyński (lat 67) – wikariusz w Łucyńcu⁹⁹. Ksiądz Michał Rudnicki (lat 77) przez 35 lat pełnił obowiązki duszpasterza katolików obrządku łacińskiego przy ormiańskiej katedrze w Mohyłowiu, piastując stanowisko wikariusza, tylko formalnie zależnego od miejscowego ormiańskiego proboszcza¹⁰⁰. Kolejny ksiądz w tej grupie otrzymał święcenia w starszym wieku: Jakub Tomaszewski, wikariusz w Mikołajowie, przyjął święcenia prezbiteratu w 1820 r. jako sześćdziesięciolatek¹⁰¹. Trudno natomiast dociec, z jakich powodów pozostawali na wikariacie księża: Józef Celiński z Orynina (71 lat)¹⁰², Grzegorz Guszyk z Szarogrodu (64 lata)¹⁰³,

Jan Rygulski z Szarogrodu (57 lat)¹⁰⁴ oraz Józef Tarsz ze Żwańczyka (57 lat)¹⁰⁵.

4. Pochodzenie i wykształcenie duchowieństwa diecezjalnego

Niestety, na obecnym etapie badań nie możemy podać całościowych wiadomości o pochodzeniu duchownych diecezji kamienieckiej, zarówno terytorialnym, jak i stanowym. Na podstawie dokumentów wizytacyjnych udało się zebrać zaledwie ogólne informacje o miejscu urodzenia 59 kamienieckich księży (43,1%) oraz ustalić stanowe pochodzenie 57 (40,9%) spośród nich.

Na Podolu przyszło na świat 32 księży, w Galicji, na terenie Tarnopolszczyzny znajdującej się w latach 1809–1815 w granicach Rosji i częściowo należącej do diecezji kamienieckiej – ośmiu, w Królestwie Polskim – siedmiu, na Litwie – pięciu, na Wołyniu – czterech, w Wielkopolsce – jeden. Ponadto: Jakub Barozzi urodził się w włoskiej rodzinie na greckiej wyspie Naksos (Cyklady)¹⁰⁶, a Józef Aubert D’Hiermij, emigrant z 1793 r., we Francji lub w Szwajcarii (w okolicach Fryburga)¹⁰⁷.

W tym samym źródle zapisano informacje o stanowym pochodzeniu księży diecezjalnych. Jeden z nich wywodził się rodziny mieszczańskiej, a 55 z rodzin szlacheckich. Takich danych brakuje dla 81 osób (59,1%). Ze względu na nikły procent scholaryzacji katolickiego społeczeństwa wywodzącego się z chłopstwa i ubogiego mieszczaństwa należy przyjąć, że zdecydowana większość podolskiego duchowieństwa należała do herbowej braci.

Informacje, w których szkołach duchowieństwo diecezji kamienieckiej zdobyło średnie wykształcenie, odnaleziono dla 68 osób (49,6%); 11 z nich uczyło się kilku placówkach. Znamy również nazwy instytucji przygotowujących do kapłaństwa 99 duchownych (72,3%); 13 z nich uczyło się w kilku zakładach kształcenia duchownych.

¹⁰⁴ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 330; PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 200v, 372.

¹⁰⁵ *Directorium...* 1831..., nlb.

¹⁰⁶ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v, 115v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 7v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 35v, 208.

¹⁰⁷ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 240v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 165v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 328v.

¹⁰⁸ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v, 17, 119, 120v, 168, 183, 197, 233v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135, 208–208v, 210, 348; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 5v, 38v, 52–52v, 58v, 64–64v, 76v, 82, 90–90v, 97v, 101–101v, 111v, 117–117v, 142–142v, 156, 198–198v, 226, 232–232v, 232v, 238–238v, 266v, 280v, 367, 374, 390, 395v, 402v, 444v; J. Wasilewski, *Arcybi-skupi i administratorowi archidiecezji mohylowskiej*, Pińsk 1930, s. 14.

¹⁰⁹ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v, 233v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 38v, 90v, 106–160v, 260v, 285v, 352v, 367.

¹¹⁰ *Ibidem*, k. 2v, 40, 111v, 125, 135.

¹¹¹ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 210; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 12, 52v, 64v; 306v.

¹¹² PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3v, 17; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 61, 165v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 111v, 454v.

¹¹³ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 122; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 130, 153, 324; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 5v, 71, 82.

¹¹⁴ W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami, op.cit.*, t. 1, s. 126; A.J. Rolle, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880, s. 189.

¹¹⁵ J.M. Giżycki [Smora], *Z przeszłości obydwóch Zgromadzeń w zaborze rosyjskim. Seminaria dyecezalne pod zarządkiem Księży Misjonarzy*, „Rocznik Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo” 1917, t. 19, nr 3, s. 247–249.

W gimnazjach, szkołach akademickich i szkołach powiatowych znajdujących się na Podolu kształciło się 47 księży: 21 w Barze, 15 w Kamieńcu Podolskim, pięciu w Winnicy, po dwóch w Niemirowie i Szarogrodzie, po jednym w Teofilpolu i Międzybożu¹⁰⁸. W sąsiedniej Żytomierszczyźnie nauki pobierało 10 księży: po czterech w Humanu i Lubarze i po jednym w Romanowie i Żytomierzu¹⁰⁹. Na niedalekim Wołyniu uczyło się zaledwie pięciu duchownych: trzech w Łucku i po jednym w Krzemieńcu i Włodzimierzu¹¹⁰. W szkołach litewskich i białoruskich wykształcenie zdobyło pięciu prezbiterów w: Kalwarii Żmudzkiej, Lubieszowie, Połocku, Rosieniach, Traszkunach i Telszach¹¹¹. Nauki w galicyjskich szkołach normalnych i wydziałowych pobierało pięciu duchownych: w Buczaczu i Stanisławowie, Lwowie, Tarnopolu, Zbarażu i Złoczowie¹¹². Również pięciu księży uczyło się w Królestwie Polskim: w Kaliszu, Kielcach, Radomiu, Rawie i Sandomierzu¹¹³. Już te niepełne informacje pokazują, że większa część duchowieństwa była od dzieciństwa związana z ziemiami ukraińskimi. Stosunkowo niewielu duchownych przybyło na Podole z dawnych ziem prowincji małopolskiej i litewskiej.

Zdecydowana większość księży diecezji kamienieckiej przygotowywała się do kapłaństwa we własnym seminarium duchownym. Wykształcenie filozoficzne i teologiczne otrzymało w nim 85 duchownych.

W roku objęcia rządów przez bp. Franciszka Mackiewicza sprowadził on do Kamieńca Podolskiego misjonarzy i powierzył im prowadzenie seminarium duchownego¹¹⁴. Prefektem został ks. Jacek Jordan, uprzednio wykładowca seminarium w Żytomierzu. Do pomocy dostał drugiego misjonarza, ks. Floriana Łukasiewicza, przebywającego wówczas w Zasławiu¹¹⁵. Uczyli oni wszystkich przedmiotów objętych *ratio studiorum* (a więc teologii moralnej, teologii dogmatycznej, ceremonii, rubryk, wymowy świętej, łaciny, katechizmu trydenckiego i śpiewu). Z nieznanych dzisiaj przyczyn obydwaj przeszli w 1823 r. do diecezji. Pierwszy z nich

naadal pełnił obowiązki regensa w seminarium¹¹⁶, drugi został plebanem w Krzywym Jeziorze¹¹⁷. W tymże roku pojawili się w zakładzie wykładowcy wywodzący się z duchowieństwa diecezjalnego: Jan Markiewicz, Wiktor Markiewicz, Paweł Budzyński, a później Tomasz Kujawski, Jan Sadowski i Józef Orański – absolwenci wileńskiego Seminarium Głównego. W 1825 r. poszerzono zajęcia o przedmioty biblijne (wstęp i egzegzęzę Pisma Świętego) oraz historię kościelną¹¹⁸.

W 1827 r. ordynariusz powrócił do pomysłu powiększenia seminarium misjonarzom. Zwolnieni zostali z zakładu wszyscy dotychczasowi wychowawcy i wykładowcy. Na regensa przysłano z Krasławia ks. Franciszka Zamborzyckiego. Wraz z nim przybyli wówczas ks. Jan Pajewski i ks. Józef Kuźmicki. W tymże roku do programu studiów dodano prawo kanoniczne¹¹⁹. Przynajmniej więc od 1810 r. w seminarium realizowano misjonarski program kształcenia intelektualnego i duchowego przyszłych kapłanów. Dziewięciu spośród nich ukończyło naukę w Kamieńcu Podolskim, ale rozpoczęło ją w innym seminarium duchownym (w Krakowie, Łucku, Ołyce, Zwinogrodzce i Żytomierzu)¹²⁰, a czterech, decyzją ordynariusza, zostało przeniesionych z seminarium kamienieckiego do Seminarium Głównego w Wilnie, stając się równocześnie studentami Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego¹²¹. Studia rozpoczęte w Kamieńcu Podolskim ukończyli w Wilnie: Paweł Budzyński¹²², Stanisław Durzycki¹²³, Karol Swidowicz¹²⁴ i Klemens Więckiewicz¹²⁵. Seminarium Główne miało być wzorem dla pozostałych seminariów metropolii mohylewskiej. Biskupi diecezjalni zostali zobowiązani do wysyłania na studia uzdolnionych alumnów. Klerycy mieli się kształcić w sekcji teologicznej Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Po upływie 10 lat od otwarcia seminarium (od 1818 r.) wyższe godności kościelne oraz posady kaznodziei katedralnych i ważniejszych świątyń w cesarstwie miały być dostępne wyłącznie dla absolwentów Seminarium Głównego. Postanowienie to

¹¹⁶ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3.

¹¹⁷ *Ibidem*, k. 261v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 178; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 146v, 349.

¹¹⁸ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 2v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 144; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135, 208.

¹¹⁹ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 209; *Directorium... 1828...*, nlb.

¹²⁰ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 3, 16v, 128v, 150v, 192, 233v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 210; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 82.

¹²¹ L. Piechnik, *Seminaria duchowne w (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.*, „Studia Teologiczne. Białystok – Drohiczyn – Łomża” 1987–1988, t. 5–6, s. 217–218.

¹²² PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 232–232v.

¹²³ PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 276v.

¹²⁴ *Ibidem*, k. 3v, 17.

¹²⁵ PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 71.

- 126 L. Piechnik, *Seminaria duchowne...*, *op.cit.*, s. 222–225.
- 127 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 38v.
- 128 *Ibidem*, k. 166–166v.
- 129 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 16, 330.
- 130 *Ibidem*, k. 122.
- 131 *Ibidem*, k. 2v, 115v.
- 132 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 242v.
- 133 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 130, 324.
- 134 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 226.
- 135 *Ibidem*, k. 97v.
- 136 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135.

obowiązywało zarówno duchowieństwo diecezjalne, jak i zakonne. Studia trwały cztery lata, w wypadku szczególnie uzdolnionych można było je przedłużyć do lat sześciu. Alumni zobowiązani byli do uczęszczania na zajęcia z egzegezy Pisma Świętego, teologii dogmatycznej, historii Kościoła, prawa kanonicznego, literatury łacińskiej i polskiej, historii naturalnej, botaniki, fizyki, rolnictwa, higieny, logiki, języka greckiego, języka rosyjskiego oraz języka francuskiego lub niemieckiego. Wybierano również zajęcia dowolne, do których zaliczano: prawo naturalne, prawo narodów, ekonomię, mechanikę, chemię, matematykę, architekturę, rysunki i język hebrajski. Ze względu na nieprzestrzeganie przepisów kościelnych, prowadzenie zajęć z teologii w duchu józefinizmu, przeciążenie zajęciami z dyscyplinami świeckimi oraz brak w programie studiów i programie wychowawczych przedmiotów i ćwiczeń przygotowujących do pracy kapłańskiej biskupi niechętnie wysyłali alumnów na studia do Wilna¹²⁶.

Całe studia poza diecezją odbyło siedmiu księży. W Łucku studiowali Józef Celiński¹²⁷ i Mikołaj Żukowski¹²⁸, we Lwowie – Deodat Torosiewicz¹²⁹, w Łowiczu – Stanisław Kolbuszewski¹³⁰, w Rzymie – Jakub Barozzi¹³¹. Jacek Jordan do kapłaństwa przygotowywał się w Krakowie (*seminarium interim* na Stradomiu i Akademia Krakowska)¹³², a Józef Maciej Brudzyński w Krakowie (Uniwersytet Jagielloński) i w Warszawie (Królewski Uniwersytet Warszawski)¹³³.

Jeśli chodzi o grono kapłanów, którzy przeszli na obrządek łaciński z obrządku greckiego, mamy informacje o miejscu przygotowania do kapłaństwa trzech osób. Jan Turewicz uczył się w unickim seminarium we Lwowie¹³⁴, Jakub Kaliciński – w unickim seminarium w Kamieńcu Podolskim¹³⁵, a Damian Sierociński – w Żydyczynie¹³⁶.

5. Duchowieństwo unickie inkardynowane do diecezji kamienieckiej lub duszpasterzujące przy łacińskich kościółach i kaplicach

Dzięki informacjom zawartym w protokołach wizytacyjnych znamy nazwiska ośmiu z 17 duchownych unickich obrządku greckiego będących wikariuszami przy łacińskich parafiach lub kapelanami dworskimi (Paweł Jeziorski – wikariusz w Czeczelniku¹³⁷, Bazyli Kozaczyński – kapelan księżnej Anny Radziwiłłowej w Starej Sieniawie¹³⁸, Józef Łochwiński – kapelan w Kożuchowie, parafia Chmielnik¹³⁹, Jan Ostaszewski – kapelan w Mytkach, parafia Bar¹⁴⁰, Jan Przybylski – wikariusz w Bałcie¹⁴¹, Piotr Rybicki – wikariusz w Czeczelniku¹⁴², Teodor Siemaszkiewicz – kapelan w Wołkowińcu, parafia Bar¹⁴³, Mikołaj Szymanowicz – kapelan w Kuryłówce, parafia Chmielnik¹⁴⁴). Ponadto w aktach wizytacji odnotowano nazwiska czterech księży unickich obrządku greckiego (Symeon Dydewicz – dziekan unicki dla powiatu lityńskiego, mieszkał na terenie Piłkowa¹⁴⁵, Teodor Jakubowicz – paroch unicki w Siomakach, na terenie łacińskiej parafii w Ułanowie¹⁴⁶) duszpasterzujących wśród wierznych własnego obrządku oraz obrządku ormiańskiego (Mikołaj Moszoro – administrator parafii ormiańskokatolickiej w Mohylowie¹⁴⁷, Jan Seferowicz – pleban w Bałcie¹⁴⁸) sprawujących posługę wśród wiernych własnego obrządku i obrządku łacińskiego.

W gronie duchownych obrządku łacińskiego było sześciu księży, którzy pochodzili z rodzin unickich. Obrządek grecki zmienili dopiero po przyjęciu święceń kapłańskich (Demetriusz Berezowski – pleban w Lityniu¹⁴⁹, Jakub Kaliński – wikariusz w Satanowie¹⁵⁰, Eustachy Mikołaj Papczenko – pleban w Obodówce¹⁵¹, Damian Sierociński – wikariusz w Granowie¹⁵², Jan Turewicz – wikariusz w Pikowie¹⁵³, Łukasz Ulicki – kapelan w Berszadzie, parafia w Czeczelniku¹⁵⁴).

137 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 253.

138 *Ibidem*, k. 205v.

139 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 199; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 260; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 166v.

140 PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 183.

141 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 246.

142 *Ibidem*, k. 253.

143 PAOCh f. 687, op. 2, sp. 4, k. 183.

144 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 166v.

145 *Ibidem*, k. 226.

146 *Ibidem*, k. 210v.

147 *Ibidem*, k. 348–350v.

148 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 140v, 331v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 246.

149 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 183; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 111v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 14; *Directorium... 1824...*, nlb.

150 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 97v; *Directorium... 1824...*, nlb.

151 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 276v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 183; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 153, 362; PAOCh f. 686, op. 4, sp. 31, k. 280v; *Directorium... 1824...*, nlb.

152 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 135.

153 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 203; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 123, 398; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 226; *Directorium... 1824...*, nlb.

154 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 349; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 271; *Directorium... 1824...*, nlb.; *Directorium... 1830...*, nlb.

155 I. Wodzianowska, *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII w. na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, W. Walczak (red.), Białystok 2010, s. 239–259.

156 П.Н. Батюшковичъ, *Подолія. Историческое описание*, Санкт-Петербургъ 1891, c. 215–217; E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 245–250; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2005, r. VII (XVIII), z. 11–12 (20), s. 144; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004, s. 78.

157 В. Лось, *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII–першій половині XIX ст. Організаційна, структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013, c. 49; M. Radwan, *Kościół grekokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003, s. 15–16.

158 E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego...*, *op.cit.*, c. 252; В. Лось, *Уніатська Церква...*, *op.cit.*, c. 58.

Księża wikariusze wyświęceni dla obrządku greckiego, którzy przeszli na obrządek łaciński, oraz wspomniani wyżej kapelani przy łacińskich kaplicach parafialnych i dworskich byli przykładem tragedii, jaka dotknęła duchownych i wiernych Kościoła katolickiego obrządku greckiego po zagarnięciu wschodnich ziem Rzeczypospolitej przez Rosję. Władze carskie od początku zamierzały zlikwidować unię. Tylko pragmatyka kazała im rozłożyć w czasie działania niszczące Cerkiew unicką.

Konwersje parafii unickich na prawosławie zaczęły się na prawobrzeżnej Ukrainie w 1761 r. za przyczyną biskupa perejasławskiego Gerwazego oraz ihumena metrenińskiego klasztoru Trójcy Świętej pod Czyhrynem, Melchizedeka Znaczkow-Jaworskiego. Szczególnie ożywioną działalność misyjną prowadzono po 1768 r. Metropolita Leon Szeptycki szacował, że unitom odebrano przeszło 1000 cerkwi. Przejmowanie cerkwi i usuwanie duchownych wiernych unii odbywało się zazwyczaj z pomocą wojska rosyjskiego. Opornych księży aresztowano lub mordowano (w deklaracji wpisanej do akt grodzkich kijowskich duchowni unicy informowali o 300 parochach zamordowanych w czasie konfederacji barskiej i koliszczyzny). Po uspokojeniu sytuacji politycznej część z tych parafii oraz duchownych przeszła z powrotem na katolicyzm¹⁵⁵. Względnie stabilna sytuacja nie trwała jednak długo. Po drugim rozbiórze Polski masowe nawracanie unitów na prawosławie, zainicjowane przez władze carskie i przeprowadzone przez bp. Wiktora Sadkowskiego w latach 1793–1794, spowodowało prawie całkowite zniszczenie Cerkwi unickiej na Wołyniu, Kijowszczyźnie, Braclawszczyźnie i Podolu (od unii odpadło przeszło 1500 parafii z około 1,3 mln wiernych)¹⁵⁶. Na Ukrainie Prawobrzeżnej przy unii pozostało zaledwie 176 parafii (4,2% z 4223 unickich parafii w 1772 r.)¹⁵⁷, z tego w namiestnictwach podolskim i braclawskim z prawie 800 cerkwi unickich zaledwie pięć nie zostało przejętych przez prawosławnych¹⁵⁸. Były to parafie niewielkie,

obejmujące swym zasięgiem całe powiaty: Krute (powiat bałcki, 87 wiernych), Kamieniec Podolski (powiat kamieniecki, 408 wiernych), Byczów i Griszok (powiat lityński, 198 wiernych), Popowcy (powiat mohylowski, 356 wiernych), Piaków (powiat winnicki, 108 wiernych)¹⁵⁹. Próby uratowania unii na Podolu, podjęte przez bp. lwowskiego i kamienieckiego Piotra Bielańskiego, polegające na utworzeniu konsystorza w Kamieńcu Podolskim i Barze oraz wydaniu nakazu prowadzenia duszpasterstwa w domach prywatnych, nie przyniosły żadnego efektu na skutek przeciwdziałania podjętego przez gubernatora Mikołaja Szeremietiewa. Niewielka część duchownych wiernych unii oficjalnie zmieniła obrządek, zostając kapelanami przy kaplicach prywatnych (dworskich) i publicznych lub wikariuszami przy łacińskich parafiach. Pozostałe duchowieństwo przyjęło prawosławie pod przymusem, w trosce o los własnych rodzin¹⁶⁰. Wraz ze zniszczeniem unickiej struktury kościelnej władze rosyjskie przystąpiły do tworzenia prawosławnych jednostek administracyjnych. Na Podolu powołano prawosławną diecezję ze stolicą w Kamieńcu Podolskim już w 1795 r., na pozostałych terenach znajdujących się w Imperium Rosyjskim tymczasowo jurysdykcję powierzono kijowskiemu biskupowi pomocniczemu, z tytułem koadiutora mińsko-wołyńskiego (do 1799 r.)¹⁶¹. W tych latach w całym Imperium Rosyjskim na prawosławie przeszło około 1,5 mln wiernych, 1500 księży oraz 2603 parafie¹⁶². Przejścia parafii na prawosławie nie zawsze były trwałe. Zdarzały się przypadki powrotu wiernych, a nawet całych parafii do unii, związane z aktywnością unickich duchownych. Wielu z wiernych i duchownych, formalnie prawosławnych, było represjonowanych za dochowanie wierności unii¹⁶³.

Oficjalne spisy unitów sporządzone w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych podawały, że w 1820 r. w guberni podolskiej mieszkało 2999 unitów, z tego w Kamieńcu Podolskim 693, w powiatach: jampolskim – 274, winnickim – 143, lityńskim – 144 i hasyńskim – 1745¹⁶⁴. Kolejny

159 M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, *op.cit.*, s. 145.

160 M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Rutheniae*, Leopoli 1863, s. 835–837, 356; E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego...*, *op.cit.*, s. 246–249, 251–252; O. Рубльов, „Українці-католики”: феномен польсько-українського порубіжжя (XIX–XX ст.), „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць” 2011, № 20, с. 77.

161 W. Kolbuk, *Polityka ekspansji rosyjskiej Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasy Nowożytnie” 1999, nr 7, s. 63.

162 М. Довбищенко, В. Лось, *Унійна Церква на Київщині 1793–1839 рр. (загальний огляд)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 2011, № 14–15, с. 212.

163 В.А. Білик, *Врегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII-першій чверті XIX ст.*, „Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»], Серія «Історичне релігієзнавство» 2010, № 2, с. 14–16, 19.

164 В. Лось, *Уніатська Церква...*, *op.cit.*, с. 58.

¹⁶⁵ В.М. Кабузан, *Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века–1989 год, Формирование этнических и политических границ украинского этноса*, Москва 2006, с. 12.

¹⁶⁶ M. Radwan, *Sarat wobec Kościoła...*, *op.cit.*, с. 186, 271–272, 376–377.

¹⁶⁷ В.А. Білик, *Врегулювання правового...*, *op.cit.*, с. 16–17.

¹⁶⁸ Z obliczeń kijowskiego historyka Walentyny Łoś wynika, że na Podolu 98 księży unickich zatrudnionych było w duszpasterstwie łacińskim. Dane zebrane przez tę autorkę znacznie odbiegają od informacji zawartych w aktach wizytacji parafii łacińskich. Zob. В.Е. Лось, *Луцька єпархія 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2013, т. 7, с. 266.

spis, sporządzony w 1830 r., wykazywał, że w guberni wołyńskiej mieszkało 107 500 unitów, w kijowskiej – 7600, w chersońskiej – 3500. Ostatni spis katolików obrządku greckiego przeprowadzono w 1839 r., w przededniu likwidacji unii. Wykazał on, że w guberni wołyńskiej mieszkało 91 800 katolików tegoż obrządku, w guberni kijowskiej – 9100, a na Podolu – 1300¹⁶⁵. W 1837 r. podolscy unicy należeli do diecezji litewskiej. Zachowali w swoich rękach trzy cerkwie parafialne. Posługiwali im 23 duchownych: ośmiu w powiecie hasyńskim (parafie skasowane), sześciu w powiecie jampolskim (parafie skasowane), pięciu w powiecie kamienieckim (cerkwie w Kamieńcu Podolskim) i czterech w powiecie lityńskim (cerkwie w Byczowie i Griszoku)¹⁶⁶.

Polityka państwa wobec unitów wywołała u wielu duchownych i wiernych, świadomych przynależności do Kościoła katolickiego, chęć obrony przed przymusową zmianą wyznania. Jedną z dróg pozostania w Kościele katolickim była zmiana obrządku. Takie działania duchowni łacińscy nie tylko popierali, ale nawet inicjowali, tak jak było w przypadku jezuitów z Oświeja. W rezultacie takich działań, zabronionych w 1803 r., obrządek zmieniło wielu duchownych i wiernych¹⁶⁷.

Niektórzy księża unicy nie chcieli zmiany obrządku. Wierni Kościołowi katolickiemu, pragnęli formalnie pozostać duchownymi obrządku greckiego. Ponieważ zmniejszająca się liczba parafii unickich zamykała im drogę do otrzymania beneficjum parafialnego, decydowali się przyjmować posady kapelanów przy dworach lub wikariuszy przy parafiach łacińskich, często za przysłowiową miskę jadła¹⁶⁸.

Duchowieństwo katolickie na Podolu, obok właścicieli ziemskich, należało do elity prowincji. Do wybuchu powstania listopadowego jego pozycji społecznej i kulturowej nie zagrażali nawet urzędnicy carscy i duchowieństwo prawosławne. Sytuację zmieniła dopiero polityka dworu petersburskiego po stłumieniu powstania, który starał się zatrzeć katolicki i polski charakter wschodnich guberni

przyłączonych do Rosji w wyniku rozbioru Rzeczypospolitej.

W 1830 r. na Podolu mieszkało 256 duchownych katolickich wszystkich obrządków. Przy kościołach i kaplicach należących do diecezji mieszkało 162 księży (63,6%), a w klasztorach – 94 (36,4%). Spośród duchownych związanych z łacińskimi kościołami i kaplicami 137 należało do diecezji kamienieckiej, zaś 17 wchodziło w skład prezbiterium unickiej diecezji litewskiej. Większość księży inkardynowanych do diecezji kamienieckiej była zaangażowana do pracy duszpasterskiej (74 prepozytów, plebanów i długoletnich administratorów – 54%; 50 wikariuszy – 36,5%). Zasadniczo pochodzili oni z Podola, z rodzin szlacheckich. Tam też większość z nich uzyskała wykształcenie ogólne i przygotowanie do kapłaństwa. Żyli średnio 55 lat.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim (PAOCh):

- f. 685, op. 2, sp. 2. Wizytacje parafii i klasztorów z 1825 r.
- f. 685, op. 2, sp. 3. Wizytacje parafii i klasztorów z 1826 r.
- f. 685, op. 2, sp. 4. Wizytacje parafii i klasztorów z 1827 r.
- f. 685, op. 4, sp. 7. Wizytacja dekanatu braclawskiego z lat 1799–1823.
- f. 685, op. 4, sp. 23. Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1823–1824.
- sygn. f. 685, op. 4, sp. 30. Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1829–1830.
- sygn. f. 685, op. 4, sp. 31. Wizytacje parafii z lat 1829–1830.

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (PAOŻ):
sygn. f. 178, op. 51, sp. 3. Opisanie kościołów [diecezji latyczowskiej] 1797.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Directorium ad recitandas horas canonicas pro sacerdotibus in Gubernio Podoliensi pro anno Domini MDCCCLVII..., [Vilnae 1866].

Directorium officii Divini ac missarum diaecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII, MDCCCXVII–MDCCCXIX..., Berdicov [1812, 1816–1818].

Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi bisextilem MDCCCXXIV..., Luceoriae [1823].

Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi MDCCCXV–MDCCCXIX..., Luceoriae [1824–1828].

Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX–MDCCCXXXI..., Luceoriae [1829–1830].

Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi MDCCCXXIII..., Luceoriae [1822].

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi MDCCCXXXIII, CDCCCXXXVI..., [Vilnae 1832, 1835].

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi 1837–1842, 1846..., [Vilnae 1836–1841, 1845].

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi 1845..., [Camenec 1844].

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Domini 1847–1851..., Vilnae 1846–1850.

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Domini 1852..., Kioviae 1851.

Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Domini 1853–1856..., Vilnae 1852–1856.

Directorium officii Divini in dioecesi Camenecensi in annum Domini 1865..., Vilnae 1864.

Directorium officii Divini recitando sacrique peragendi in dioecesi Camenecensi in annum Domini 1860–1864..., [Vilnae 1859–1863].

Directorium officii Divini recitando sacrique peragendi pro dioecesi Camenecensis-Podoliae in annum Domini 1857–1859..., Vilnae 1856–1858.

Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1–3, Wilno 1820–1823.

Urządzenie jeneralney wizyty dyecezyi wileńskiej z roku 1830 odprawiać się powinny, Wilno 1830.

OPRACOWANIA

Багюшковичъ П.Н., *Подолія. Историческое описание*, Санкт-Петербургъ 1891.

Білик В.А., *Врегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст.*, „Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство» 2010, № 2, с. 11–24.

Bois J.-P., *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1996.

Довбищенко М., Лось В., *Унійна Церква на Київщині 1793–1839 рр. (загальний огляд)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 2011, № 14–15, с. 211–227.

Gizycki J.M. [Smora], *Z przeszłości obydwóch Zgromadzeń w zaborze rosyjskim. Seminarya dyecejalne pod zarządem Księży Misjonarzy. „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego à Paulo” 1917, r. 19, nr 3, s. 226–249.*

Harasiewicz M., *Annales Ecclesiae Rutheniae*, Leopoli 1863.

Кабузан В.М., *Українцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века–1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса*, Москва 2006.

Kolbuk W., *Polityka ekspansji rosyjskiej Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasy Nowożytne” 1999, nr 7, s. 57–74.

Kowalczyk J., *Kościóły późnobarokowe w diecezji kamienieckiej [w:] Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, J.K. Ostrowski (red.), Kraków 1996.

Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 20, s. 252–374.

- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. 1, Warszawa 1906.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006.
- Лось В.Е., *Луцька єпархія 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2013, т. 7, с. 259–269.
- Лось В., *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Організаційна, структура та культурно-релігійний аспект*, Київ 2013.
- Маркова О.Є., *Київська губернія* [в:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (под. ред.), т. 4, Київ 2007, с. 220.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku” 2005, r. VII (XVIII), z. 11–12 (20), s. 139–171.
- Piechnik L., *Seminaria duchowne w (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.*, „Studia Teologiczne. Białystok – Drohiczyn – Łomża” 1987–1988, t. 5–6, s. 217–231.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.
- Radwan M., *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003.
- Rolle A.J., *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880.
- Рубльов О., „Українці-католики”: феномен польсько-українського порубіжжя (XIX–XX ст.), „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць” 2011, № 20, с. 77–95.
- Stomma L., *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Gdańsk 2000.
- Szczepaniak J., *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII w. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010.
- Wasilewski J., *Arcybiskupi i administratorowi archidiecezji mohylowskiej*, Pińsk 1930.
- Wodzianowska I., *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII w. na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, W. Walczak (red.), Białystok 2010, s. 239–259.
- Зваричук Е.О., *Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII–середина XIX ст.)*, Кам'янець-Подільський 2007, с. 29–33.
- Żyromski M., *Dziewiętnastowieczna rodzina polska*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2000, t. 12, s. 173–188.
-